

NÉMETH DÁNIEL

ETNOLINGVISZTIKA ÉS NYELVTÖRTÉNET

KIVONAT: A múlt lehető legalaposabb megismerésének igénye rákényszeríti a kutatókat a tudományköziségre, a társtudományok eredményeinek figyelembevételére. Ez abból adódik, hogy egy-egy szaktudomány a módszertani kötöttségeiből, de még inkább a töredékesen és egyenetlenül ránk maradt forrásokból nem tudja az egykori valóságot teljes összetettségében újraalkotni. A szöveg mint kutatási tárgy egyszerre több tudományterület számára ad elemzési lehetőséget. Bizonyos jelenségek megértése csak a többoldalú vizsgálat után lehetséges. Újabb tudományágak a határterületek önállósulásából vagy közös elméleti alapokon nyugvó tudományok összefogásából jöhetnek létre. Az etnolingvisztikai megközelítésben a néprajz adja a szemléletet, a nyelvészet az adatokat. A Velencei-tó tágabb térségében található néhány földrajzi név eredetének keresése kapcsán választottam az antropológiai nyelvészeti megközelítést annak érdekében, hogy a névalakulás kontextusát megismerve pontosabb eredeztetési lehetőséget mutathassak be. A megközelítést az is támogatja, hogy egyes névalakokat csak a helyben élők, a népi emlékezet és/vagy a régi források őriztek meg. A régi névadatok elemzése nyelvjárástörténeti kérdések megválaszolását is feltételezi. A nevek vizsgálata során kirajzolódnak régi szokások és hiedelmek, melyek figyelembevételével a névadások körülményei magyarázhatóvá válnak.

KULCSSZAVAK: antropológiai nyelvészet, nyelvtörténet, történeti dialektológia, földrajzi nevek, hiedelemvilág, névmagyarázat

1. Bevezetés

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program munkatársaként 2023 óta a Velencei-tó térségében végzett gyűjtőmunka során számos nehezen értelmezhető földrajzi névvel találkoztam. Tanulmányomban néhány ilyen névalakhoz a dimenzionális nyelvészet felől közeledve keresek magyarázatot, vagyis a nyelvtörténeti elemzés során a kultúra területére is kitekintek a megfelelő eredeztetés megtalálása reményében. Ebben a szemléletben a nyelv három dimenziója (tér, idő, kultúra) közül legalább kettő együttes vizsgálata szükséges (Juhász 2011: 61). A nyelv és kultúra kapcsolatának vizsgálata az etnolingvisztika területéhez is kötődik. A magyar nyelvtörténeti kutatásokat a kezdetektől fogva jellemezte az etnolingvisztikai megközelítés (Gulya 1970: 133–135), annak köszönhetően, hogy a rendkívül hézagos múlt lehető legalaposabb megismeréséhez komplex megközelítés szükséges.

2. Elméleti kérdések

A múltat kutató tudósok számára közhely, hogy az egykori valóságot a jelenkort jellemző összetettségében vizsgálni képtelenség. Ez az elemzések középontjába kerülő időmélység természetéből adódó töredékesség következtében létrejött állapot, ám ez a kihívás arra készteti a kutatókat, hogy folyamatosan megújuló módszertani lehetőségeket dolgozzanak ki arra, hogy ezt a hátrányt csökkentsék.

2.1. A tudáshiány áthidalása

Egyik ilyen természetesen adódó megoldás azon alapszik, hogy javarészt azonosak a forrásaink: a szöveg több tudománynak is alapforrása. A közös forrástípushoz azonban eltérő oldalakról közeledünk, különböző szándékkal, megfontolásokkal faggatjuk válaszokért. A letűnt időkről árulkodó szövegek értelmezésekor a bizonytalanságok csökkenthetők, ha figyelemmel vagyunk

a társtudományok eredményeire is. Így az egyébként önálló tudományterületek társ- és segédtudományi viszonyba kerülnek egymással.

A nyelv összetettsége miatt, illetve annak köszönhetően, hogy a fizikai és társas világot a nyelven keresztül ismerjük meg, gyakoriak a tudományköziséget képviselő kutatások. Már csak azért is, mert a szövegeket a nyelv közvetíti. Gyakran találjuk magunkat olyan határterületeken, a saját tudományágunk peremterületein, ahol elengedhetetlen a kitekintés a társtudományok felé.

A tudomány legfőbb célja az ismereteink bővítése: ez nem csupán a meglévő tudás összegyűjtését, rendszerezését, felülvizsgálatát jelenti, hanem azt is, hogy csökkenteni kell a tudáshiányt. Ezt a vizsgálat kereteinek tágításával, új adatok bevonásával tudjuk elérni, vagy esetleg még az elméletalkotás tökéletesítésével próbálkozhatunk (Fehér–Hársing 1977: 156). De mit tehet a kutató, ha nem fordulhat újabb forrásokhoz, és a meglévő módszerek nem elégségesek új tudáselem előállítására? A társ- és segédtudományok elméleteinek, fogalmainak (Fehér–Hársing 1977: 106), szemléletének átültetése saját területünkre kézenfekvő megoldás lehet, ez azonban a fogalmak rendszerei közti kisebb-nagyobb eltérések miatt nem mindig lehetséges. Leginkább csak akkor megnyugtató az adaptáció, ha tudományágak között eredetbeli kapcsolat van, illetve általános elméleti vagy határtudományként működnek (Fehér–Hársing 1977: 52). Vagyis az egykori szaktudományi kiindulópontból a társtudományok segítségével új tudományágak is szülehetnek, ilyen például a nyelvészetben a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika stb.

2.2. A hipotézisalkotás

Adatot és forrást nem mindig tudunk kölcsönözni. A probléma ott válik igazán élelssé, hogy adat nincs is önmagában, sőt nincs az adatnak egységes megközelítése (Kertész–Rákosi 2007: 81), ami részben a források eltéréséből és az azonos források tudományonként, sőt tudományáganként különböző felhasználásából adódik. A jelenségek közti párhuzamok keresése (Fehér–Hársing 1977: 106) sem feltétlenül vezet sikerre, hiszen teljes egyezés, minden részletben megfelelő azonosság jelenségek, adatok, források között rendkívül ritka, legin-

kább különböző mértékű hasonlósági mintákat találhatunk. Rendelkezésünkre áll a kutatás minden szakaszában az absztrakció és idealizáció (Fehér–Hársing 1977: 107) lehetősége, melynek segítségével ezek az eltérések tudatosan csökkenthetők, emellett felnagyíthatjuk az egyezéseket, miközben persze tekintettel vagyunk ezekre a műveletekre.

Manapság a tudományos ismeretterjesztés közben gyakran találkozom azzal a jelenséggel, hogy a laikusok rámondják a tudományos megismerés módszereivel létrehozott eredményekre, hogy azok csupán hipotézisek. Ilyenkor alighanem két különböző fogalom összemosása áll a háttérben: a tudós számára a hipotetikusság nem ördögtől való, hiszen a tudományos tevékenység önreflexív természetéből fakadóan a múltat kutatók tisztában vannak azzal, hogy az eredmények a biztosság valamiféle skáláján helyezhetők el. A tudáshiány csökkentésére a biztosabb adatokból ellenőrizhető módon az elméleti felkészültség segítségével (ld. pl. a fent említett fogalomkölcsonzést, párhuzamkeresést) tapasztalati úton nem ellenőrizhető, bizonytalanabb tudáselemeket alkothatunk. Ez természetes és szükséges velejárója a kutatásnak, hiszen a semmivel nem tudunk dolgozni, de a bizonytalanabb tudás is kiutat tud mutatni – ez a hipotézis szerepe, biztosítja a tudományos megismerés fejlődését (Fehér–Hársing 1977: 157).

A hétköznapi nyelvhasználatban jelentkezik még a hipotézis és a prekonceptió fogalmának keveredése (és sajnos olykor-olykor ez beszivárog a tudományba is). Ez utóbbi nem azonos a hipotézissel, mert azt jelenti, hogy a kutatás során valamiféle hatásra egy kizárólagos eredményt részesítenek előnyben. Önmagában ez sem tudománytalan, hiszen lehetnek ismereteinkből adódó elvárásaink: néha a módszertani felkészültségünknek köszönhetően ráérzéssel előbb tudjuk a végeredményt (Fehér–Hársing 1977: 94), mint az oda vezető utat. Ekkor éppen a bizonyítási eljárás létrehozása, az odavezető gondolati út elméleti leírása jelenti a tudományos kihívást. Ezeket a fogalmakat, folyamatokat az teheti tudománytalaná, ha a megelőző eredményekre és az új gondolatra érkező kritikára nem megfelelően reagál a kutató, mert ezzel elzárja a gondolati rendszerét az ellenőrizhetőség és javíthatóság lehetősége elől (Junttila 2010: 265–268). Az már valóban problémát jelent, ha valaki célzottan válogat források közül, szándékoltnan töredékes módon használ fel gondolati rendszereket (Junttila 2010: 264).

2.3. Nyelvészet és néprajz

Az etnolingvisztika vagy antropológiai nyelvészet – azok számára, akik elfogadják önálló tudományterületként – gyakran egy gyűjtőterület, vagy inkább valamiféle általános szemlélet, adathoz való hozzáállás (vö. a humántudomány fogalmával). Az etnolingvisztikai kutatásban a nyelvészet adja az adatokat, a néprajz a szemléletet, mellyel az adatokat elemezzük. A rokon vonás a dimenzionális nyelvészettel, hogy a nyelvi elemeket kulturális kontextusban vizsgálja. Tipikus kutatási területei (Gulya 1970: 132–133), felhasználási lehetőségei a módszernek a szellemi élet (hitvilág, művészeti alkotások stb.) és a nyelvhasználat viszonyának elemzése.

Általában bármiféle tényleges nyelvhasználat vizsgálata közel áll ehhez a szakághoz, hiszen a nyelvhasználat társas viselkedés, ezért társadalmi viselkedési szokások kísérik a kommunikációt. A kommunikáció összetettsége révén pedig a nyelvi kódok és az ezt kísérő egyéb kommunikációs kódok, szemiotikai rendszerek együttes vizsgálata is nagyon hasznos. A nyelv mint jelrendszer pedig szervesen összekapcsolódik a kultúra más területeivel, más jelrendszerekkel – sőt, bizonyos kulturális fokon a nyelv és a jog, művészet, erkölcs stb. szorosan összefonódik (Sapir 1928/1971: 218), így önmagát kínálja komplex elemzésre a nyelvhasználati tevékenység az ember mint jelhasználó felől közelítve a maga összetett mivoltával.

2.4. A név és kultúra

Egy szó etimológiájának megalkotásakor alapvetően három tényezőt veszünk figyelembe: a hangalak történeti változásait, a jelentéstani kapcsolatokat, illetve az egykori történeti valóságot, melyben az adott szót elképzeljük (Bárczi 1958/2001: 8–11). Gyakran azzal szembesülünk, hogy a tulajdonneveknek mint a szókincs sajátos elemeinek az etimológiáját nehezebb megalkotni, mert a közszavakkal ellentétben nincs mindig olyan jelentés, amellyel bármit is tudnánk kezdeni. A helynevek eredetének magyarázata ezért újabban a helynév-rekonstrukciós eljárás során valósul meg – bár egy jó és alapos etimo-

lógiai munka elvégzésekor ezek a bővebb elemzési szempontok a háttérben megvalósulhatnak (a tulajdonnevek sajátos kihívásai miatt), de nem feltétlenül jelennek meg a közreadott szűkebb anyagban.

Az alapos etimológia tehát természetéből eredően figyelembe veszi az onomasziológia és szemasziológia, vagyis a névalkotás (megnevezett nyelvi elemekkel való leképezése) és a jelentésvonatkozás (a nyelvi elemek által kifejezett tartalom meghatározása) szempontjait (Horváth 2008: 73), azaz a szóalak és fogalom által kifejezett név létrejöttének körülményeit. A jelentések vizsgálatakor fontos szempont a jelentések összetevőikre bontása, vagyis a jelentésjegyek meghatározása – ezek olykor kulturális kötöttségeket, kisebb társadalmi csoportok általi befolyásoltsággal összefüggő színezetet is tartalmazhatnak. Fontos megemlíteni, hogy míg a szavak alakja adott a beszélők számára, a jelentés sokkal képlekenyebb, a megértéskor a társadalmi viselkedés során megtapasztalt megerősítéseket is figyelembe vesszük. Azt mondhatjuk, hogy lényegében a nyelvhasználat mint társas tevékenység során a kultúrát folyamatosan újraalkotjuk, de sosem lesz ugyanolyan, mint a kiinduláskor. E megközelítés szerint nagy hangsúlyt kap az a mozzanat, hogy az írott szövegek, nyelvemlékek szerzői szándék szerinti befogadása valósuljon meg, hiszen az a kultúra, az a társadalmi környezet, ami ezeket a szövegeket létrehozta, számunkra közvetlenül megtapasztalhatatlan. Ez indokolja a forráselemzés során az antropológiai szempontok előtérbe helyezését.

3. Csont-rét

Fejér megyében Nadap és Velence határán található a Csont-rét. Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárában ekként magyarázza (FNESz. *Csont-rét*): „Azzal függ össze, hogy a Csont-réti-pataknál 10–11. sz.-i temetőt és római sírokat találtak.” A Pesty felkérésére 1864-ben kiküldött földrajzinév-gyűjtőiven a velencei adatközlőtől megküldött válaszban (Párniczky közzét. 1977: 297) a török kor harcai után előkerült csontokhoz kötik a nevet. Ma a lakók szerint az elhullott állatok számára fenntartott dögkút volt ott, erről kaphatta a nevét.

A néprajzi ismeretek bevonásával eljutunk egy olyan korba, amikor nem volt meg a modern dögkút, nem voltak régészeti feltárások. E névadás éppen

erre a korábbi időre mehet vissza, ugyanakkor a gazdálkodás és a birtokviszonyok megváltozásával az eredeti névadási motiváció elfelejtődött.

Egy XVIII. század közepéről származó határjárás rögzít egy régi szokást, mellyel a határ megjelölését végezték. Nem messze innen, Velencétől délre található vidékről származik az alábbi részlet: „Ercsibül Perkatára menő utigh csontokat ell hanyván maga Embereinek elől hadta hogy addigh tartanak és vigyáznak hatarit Besnyői Pusztának és a’ Tanuhoz is küldvén egy Emberit jelentette hogy azon az ell hant csontokon föllül ne méreszellene haitani...” (Birt-hatvizsg. 1758. 09. 07.). Alighanem ennek a szokásnak köszönhető az északi határszélen található *Csont-rét* név is. Ezzel az eljárással nehezíthették meg, hogy a szomszédos települések lakói szántás közben a földből könnyen kiszakíthassanak területeket, vagy ott legeltessenek.

Ritkán találunk olyan forrást, melyből ilyen pontosan megismerhető egy név eredete. A névmagyarázat szempontjából jelentős mozzanat, hogy e szokásban megragadható a névadást motiváló helyzet. Így az onomasziológiai szempont alapján módosíthatjuk a név magyarázatát. Az efféle etimológiai felülvizsgálat végső soron azzal jár, hogy a statisztikai szempontból feldolgozott névkincs egyes elemei átsorolódhatnak más korokba és más típusokba. Ez nem jelentéktelen, hiszen ezekre az etimológiákra, csoportosításokra aztán további hipotézisek rakódnak.

4. Ördög-árok és Ördög-kő

Minden bizonnyal közismert, hogy az Alföldön egykor volt egy árokrendszer, melynek különböző nevei voltak. A hétköznapi nyelvhasználatban *Csörsz-árok*, *Ördög-árok* néven emlegetjük, voltaképpen egyes részeinek más-más nevei lehettek. Noha a *Csörsz-árok* névforma máig talányos (Németh 2024), addig az *Ördög-árok*-féle nevek az előbbitől függetlenek is lehetnek.

Az *Ördög-árok* névalak kapcsán mindenképpen ki kell térni a monda- és mesevilágunk egyik visszatérő elemére. Az egyik ilyen motívum, hogy az ördög szánt a határban, a másik a rászédett ördögalak (Magyar 2023: 93; Balásy 1898: 72; Szendrey 1922: 55–56, 60; Dobos 1970: 102). Az utóbbi-

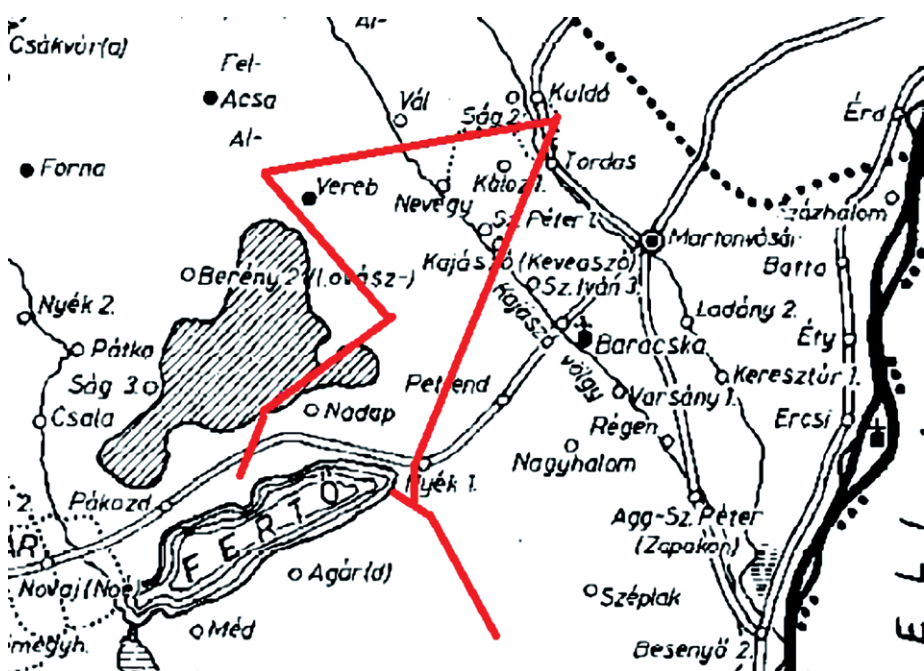
ra kiváló példa a *Markalf* című mese Noszlopról (Veszprém megye; Sebestyén 1906: 431–434). De szintén az ördög jelenik meg a nagyharsányi hegy (Versényi 1884: 88–89) és az oláhfalvai ördögbarázda (Solymossy 1921: 83) mondájában is. Ezek az elbeszélések összeköthetők a középkori európai mondahagyománnyal, melyből kiviláglik az ördög sokféle szerepe (Pócs 2012: 36). Az ördög alakjának köszönhetően az előzőekben megkezdett visszatekintés időmélységét az újkorról a középkorig szélesíthetjük. Az efféle nevekben az ördög jelenléte történeti korszakra is utalhat: valójában római korból megmaradt térszinformák, romok nevében mutatkozik meg (Báth M. 2021; illetve ld. a FNESz. magyarázatát a Csörsz-árokról). Kevésbé ismert, hogy a Dunántúlon is volt egykor egy hasonló védelmi rendszer.

1910-ben jelent meg Bartalos Gyula régész könyve, melyben leírja, hogy a terepen járta be a régi írásos dokumentumok alapján jelölt efféle objektumok térségét. Saját szemével tapasztalta meg azt, hogy a gépesített földművelés (az „elszántás”) előtt milyen természeti viszonyok között léteztek ezek a térszinformák. A helyszíni szemle során tapasztaltakat a régi iratokkal összevetve megállapította, hogy a Dunántúlon, Székesfehérvár tágabb térségében egykori földvárak, árokrendszerek, kőkerítések maradványai láthatók (Bartalos 1910: 221, 228–269). Ezeket a nyomokat őrzik a települések határaitban található nevek.

Bartalos részletesen leírja az egykori védelmi rendszer elemeit, melyből a most vizsgált terület szempontjából fontos részt idézem: „Mínthogy a háromszorosan említett gyepű (fossatum) az okmányban keleten is, nyugaton is előfordul, ebből azt következtetjük, hogy **Kuldónál** a vonal két ágban húzódik: a **nyugati**, mely **Ság** puszta (akkor város) alsó határához tarthatott, a kőrakásokkal feltűnő **Zsidóhegyen** (talán ettől vette nevét Pósa vagy viszont) a **Sukorói-hegy** környékére mehetett, hol a gyepűnek biztos nyomaira akadtam, a **keleti ág** pedig **Kajászó-Szent-Péteren** át **Nyéknek** tarthatott délre a bessenyők és kunok telephelyeire Czéczéig, hol ismét megtaláljuk a gyepűvonalat úgy okmányban, mint a nép emlékében, mely két bizonyossághoz harmadiknak amaz ismert tény járul, hogy a bessenyőket, kunokat rendszeren a védművek mellé telepítették [...] [kiemelések: N. D.]” (Bartalos 1910: 231). Ha ezeket a neveket térképre vetítjük, és kiegészítjük az általunk gyűjtöttekkel, rekonstruálni

tudjuk ennek az árok- és gyeptürendszernek néhány vonalát. Az alább látható, Győrffy Árpád-kori településrendszert bemutató térképén csupán jelzésértékkel próbáltam szemléltetni a kirajzolódó árokrendszert. (Nyilván nem pontos megjelenítői az egyenes vonalak az egykori valóságnak, a hiteles reprodukció kivitelezésére jelenleg még nincs mód.)

A Velencei-tó keleti partján is megtaláljuk az ördög nyomát. A Meszleny-park déli részén húzódik egy *Ördög-árok* nevű kisebb völgy, mely történetileg a ma *Gurjal* néven ismert völgynek a része volt. Ez Velence és Kápolnásnyék között húzódik, régi forrásokban *Katona-völgy* néven jegyezték fel. Feltűnő, hogy ettől északabbra, Pázmánd és Vereb községeknél is felbukkan ez a név. Aligha arról van szó, hogy valamiféle divat következtében neveztek el völgyeket a térségben azonos néven, sokkal inkább egy egykori nagyobb objektum maradványait kell keresnünk a kövek és völgyek nevében.



1. térképrészlet. Az egykori védrendszer keleti és nyugati ágának durva ábrázolása

A Velencei-tó északi térségében is tevékenykedett az ördög a népi emlékezet szerint, aminek nyomát a nevekben a mai időkig továbbörökítették az itt lakók. A tó északi partján húzódó Velencei-hegység térségében több helyen is találunk ún. Likasküvet, vagyis Lyukaskövet. Ezek főleg természetes módon létrejött kőalakzatok lehetnek, határjelölő funkciójuk jellegüktől fogva adott lehetett. Bartalos részletesen felsorolja a Velencei-hegység köveit, melyeket „emberi kezek által rakott sziklacsúcs”-okként tartanak számon az ott élők. Pákozdtól északra Csala és egy elpusztult Nyék település között volt egy Lyukaskő, Sukorónál az Ördög-kő nevű kőrakás, Lovasberény felé is van egy Lyukaskő, ahogy Vértesacsánál is (Bartalos 1910: 233–234). Sőt egykor több kő is volt, melyekről egy 1654-ben kelt határjárás is beszámol, csakhogy ezeket elhordták: „az hatar küvet Verebön kemönczeben rakták, mölyet Odor Mihaly Böglet kőnek mondot” (Birthatvizsg. 1654. IV. 01.).

A hegységtől távolabb is találunk ilyen követ, pl. Vereb északnyugati határánál. Talán ebbe a csoportba tartozik a pázmándi *Zsidókő-hegy* (ezt a nevet csak a lakosok használják, hivatalos neve: *Zsidó-hegy*) neve is. A sukorói *Ördög-kő* : *Ördögkő-hegy* : *Ördög-hegy* névalakok eredete alighanem hasonlóképpen csatlakozik az árkokhoz, melyet az ördög nyomának tart a néphagyomány. A lakosok ma a kőnek különös/félelmetes az alakjával magyarázzák a nevet.

A *hegy* az efféle nevekben talán ’kőszikla’ jelentésű is lehet. Ebben a nyelvjárásban a *hegy* nem akkora magasságú térszíninformációt jelöl, mint a köznyelvben, egész pici halmok is megkapják a nevet, a szomszédos Pákozdon a *domb* igazoltan él ugyanebben a jelentésben: *Szűcs József dombja* valójában kőszikla (Pákozdtól, Telekk.).

5. Keveháza

„[É]s Keve kapitányt scythia szokás szerint, nagy pompával eltemették az országút mellé, kőoszlopot emeltek föléjük és azon vidék földjét azon időtől fogva Cuweazoanak nevezték.” (Császár ford. 1901: 19). Ez a történet olvasható Kézai Simon gestájában. A *Cuweazoa* szórvány [Küve aszója]-ként hangozhatott, de az írásbeli eltolódást (Benkő 1980: 89–93) elfogadva talán [Köve aszója] hang-

zás is lehetséges (de vö. *A névtani kérdések* című fejezettel). Téves olvasat alapján a szépirodalom hatására a *Keveháza* név is elterjedt: „De hős Kevét a nagy sokaság, | S Bélával egyben Kadosát, | Az ország útjához közel | Egy domb alá temette el. | És a halomtetőre jelt | Magas kősziklából emelt, | Míg ajkain a tenger népek | Búsán bűgött lassú gyászének. || Örökre hát a vérmezőn | Bátor Kevének háza lőn;” (Arany János *Keveháza* részlete). A nyelvtörténész tudja, hogy *Kajászó* nevét kell keresni a névben. A Katona-völgyet követve juthatunk a Velencei-tótól keletebbre, de a részletekből kiderül, hogy szerves kapcsolat lehetett a területek között, ugyan is a vizsgált objektumok azonosak a korábbiakkal: kősziklák és völgyek.

5.1. A Váli-völgy egykori népei

Ha megfigyeljük a fent említett Kajászó környékét, felfigyelhetünk arra, hogy ránk maradt földrajzi nevek alapján több etnikumot is feltételezhetünk az itt lakó magyarok mellett. Fontos megjegyezni, hogy ezek a nevek többféle motiváció után is létrejöhetnek, nem feltétlenül etnikumjelölők, de akkor is árulkodhatnak a társadalmi viszonyokról.

Kézai Simon nevében is szereplő *Kéza* településnév a mai *Ginzapuszta* nevének az előzménye (a személyével és munkájával kapcsolatban is ld. még: Németh 2020). Ebben a névben egy iráni eredetű szót találunk, mely a nyelvjáráásainkban ma is megvan: *kisza ~ késza* ’bőrtáska, pénzeszsák’ (Németh 2020: 324). Hogy a honfoglalás előtt került át, vagy csak a később betelepülő besenyők (törökségi nyelvekben is megvan jövevényszóként), esetleg a velük érkező iráni nyelvet beszélők honosították meg, jelenleg bizonytalan. A törökségi nyelvet beszélő besenyőket telepítették vidékre is: az 1332-es Zerye de *Besenev* (Gy. 2: 350) adat a mai *Besnyő* településsel köthető össze. Az 1276: *Wosyan* [Vosján] (Gy. 2: 414) > **Vossán* > *Varsány* névben rejlő népnév mögött iráni nyelvűek kereshetők. Ahogy szintén ilyen nyelvűek lehettek a Hvárezmhez kötődő kálizok is, kiknek a *Káloz* településnév őrzi a nyomát. Ezenkívül még székelek jelenlétével is számolni kell, lásd az Érdtől délnyugatra, Százhalombattától északnyugatra a Fejér megye felé vezető két út közötti Székely települést. (Gy. 4. Pest-Buda környéke a XIV. század elején c. térképét). Alighanem a kiemelt

fontosságú utak, amilyen a Székesfehérvár és Buda között vezető út is, védelme lehetett az egyik fontos feladata ezeknek az ide telepített népeknek.



2. térképrészlet. A mai Váli-völgy, egykori Kajászó-völgy Árpád-kori települései

5.2. A Kajászó név eredete

Egykor valószínűleg a ma Váli-völgyként ismert terület is a kálizokról kapta a nevét, majd később Kajászó-völgyként nevezték meg: 1212: valle *Ku-aluz* > 1370: *Kayasowlg* (Gy. 2: 390; Cs. 3: 350). A *Kajászó* név egy elhomályosult összetétel, előtagja a *kő*, utótagja az *aszó* 'időszakosan kiszáradó patak' jelentésű köznév. Az elemek a szóösszetételben elvesztették áttetszőségüket, mely együtt járt az alaki torzulással. Ha a név történeti adatsorára tekintünk, izgalmas nyelvtörténeti változások tárulnak elénk: +1092[1325 k.]+1274/1365/1399: *Keueaza* > 1271: *Keueazou* > 1272: valle *Kuaza* > 1276: *Kewzo*, 1283 k.: *Cuwe Azoa* > 1271/1298: *Kewe ozowa* > 1325: valle *Keaza* > 1329: *Kayazou* > 1347: vallis *Kayassow* > 1391: locus *Kayaza* (Gy. 2: 389–

390; Cs. 3: 349–350). Gyakran találni határjelölő szerepű köveket, amelyek nem ritkán folyókban, völgyekben, dombokon állnak. Hasonló szerepű lehetett egykor a nevében szereplő kő is.

Az első alakban az *aza* még nem birtokos személyragos forma, hanem az *aszó* szó a *szülő* : *szülék* viszonyhoz hasonló viselkedést mutat, tehát [aszá]-ként hangozhatott. Szokatlan, hogy az előtag *Keve* alakban tárul elénk, mert ennek az *-e* végződése és viszonya az 1272-es [Kőaszá] alakkal magyarázatot igényel. 1276-ban a két nyílt szótagos tendencia révén kiesett az *aszó* első magánhangzója, így jött létre a *Kő-aszó*-ból a *Kőszó*, mely világosan mutatja az összetétel elhomályosulását (ld. *A névtani kérdések* című fejezetet). Az iga-zi birtokos szerkezet csak később, Kézainál mutatkozik a *Köve aszóa* ~ *Köve aszója* szerkezetben. Alighanem ez egy tudatos, de népetimológiát utánzó át-alakítása a névnek. Mielőtt rátérnék, hogy mi indokolta azt, hogy a névben birtokos szerkezet formálódjék, vizsgáljuk meg, mi is ez a *kő* a völgy nevében!

5.3. Régészeti emlékek a térségben

Már 1864-ben a Pesty Frigyesnek megküldött válaszban is említik, hogy a településtől keletre a Várdomb területén ásatáskor több urnát, csontot és kővé vált csigát találtak, némely helyen pedig több ölnyi mélységben hamuval hányt földre leltek (Párniczky közzét. 1977: 225). 2003-ban elkészült a terület feltárásainak részletes leírása: a bronzkori vatyai kultúra nyomai ismerhetők fel (Terei–Nováki–Mráv–Feld–Sárközy 2011: 66). Megemlítik továbbá, hogy a déli, felsőszentiványi határszélen pusztatemplom romjai találhatók. A korabeli történészek szerint itt lehetett Keve vezér sírja, csakhogy ezt a néphagyomány nem ismeri (Párniczky közzét. 1977: 225).

Kb. 90 évvel korábban azonban még élt a nép ajkán egy történet: „Mutogatnak is itt egy követ, melyet a vezér síremlékének tartanak.” (Bél 111) – írja Bél Mátyás. Emellett megemlíti, hogy a Kaláz (Tóth szerk. 2017: 122) nevű településhez tartozó szántóföld lejtőjén egy öt láb magasságú, könnyen átölelhető kerek oszlopot találni, de valamikor magasabb lehetett: a tetején törésnyomok láthatók (Bél 111). Ez a későbbi Kajászószentpéterre vivő út men-

tén a Pusztatemplomnak nevezett romok mellett lehetett, ám 1925-ben a köveket beszállították Baracskára, a Hősök terére (Juhász 1934: 78). A feliratos és domborműves kőoszlop 1934-ben 170 cm magas és 83×60 cm vastag volt. Egyik sarkán egy bevésett kereszt volt látható. Alföldi András szerint az O. M. és a letört I. betű a lovi Optimo Maximo felirat rövidítése, mindezek alapján Jupiternek szentelt oltárkö lehetett (Juhász 1934: 77–79).

A kövön képek is láthatók: egyik Athénét ábrázolja kezében lándzsával, a másik Bacchust, a harmadik Júnót ülőhelyzetben, a negyedik oldalon van a felirat alig kivehető betűkkel (Marosi 1939: 27). Bél Mátyás közölte az oszlopon akkor valamennyire még olvasható szövegtöredéket: IP. CAESAR | SEVERUS ... TIVS ... AUGUS | TUS TRIBUN ... POTES. | ET ... NOBILIS-SIMUS CAESAR | V ... VETUSTATE AE ET ... DISS. | VI. CORV. ETC. (Tóth szerk. 2017: 123).



1. kép. Az oltárkö képei (Juhász 1934: 79)

5.4. A néprajzi vonatkozás

Rubruk pápai követ beszámolója (XIII. század) már feljegyzi a kunoktól az ősök számára emelt köveket. Bizonyos kövek emberalakra faragva, mások obeliszkszerűen álltak (Kállay 1861/1978: 105–108, 128–132). Emögött az őskultusz szemlélete áll. E kultusz átalakulását is megfigyelhetjük: a néptől társadalmilag, gazdaságilag (és temetkezésben) elkülönülő törzsi-nemzetségi arisztokrácia tisztelete szempontjából domináns, hiszen e réteg halottjai váltak a közösség boldogulását segítő szellemmé (Pálóczi Horváth 1989: 86–88).

Tekintsük át, hogy milyen érvek szólnak amellett, hogy nem a honfoglalók öröksége a Kézai által előadott történet. Ennek legfőképpen kronológiai és kultúrtörténeti okai vannak. Ha a magyar honfoglaláshoz kötődő események közben emelték volna a követ, akkor nem egyeztethetők össze az ábrái és latin feliratai a kőhöz rendelt funkcióval. A közelben található sírleletek sem arra engednek következtetni, hogy magyar halottaknak állították. Az is fontos különbség, hogy a sírok és a kő között azért nagyobb távolság van, még ha egy település külterületén találhatók is meg. A XIII. századra már inkább keresztény szellemben élő magyarság körében kevésbé lenne várható efféle történet, különösen az efféle kövek funkciójának emlékezetben való megőrződése: az igen magas kő miatt egy igen tekintélyes ember sírját jelző kőnek vélhették. Már Anonymus is küzdött a forráshiánnyal gestájának írásakor, nem kis részben színesítette munkáját saját történetszálaival. Nem hozható kapcsolatba a latin írás és az ebből megismerhető funkció a Kézai gestájában a kő megnevezett funkciójával. Fontos összekapcsolási mozzanat, hogy a kő, melyről feltételezik, hogy egy vezérnek állították, érdekes módon egy Kő nevű vitézhez tartozna. Mindenesetre az itt lakók fantáziáját megmozgatták a sírok és a távolabb álló kő, próbálták a kettőt egy történettel összekötni.

Kézai Simon (aki talán maga sem magyar etnikumú volt), IV. Kun László király számára készíthette a gestát. Alighanem a király (részben választott) identitása, érzelmi kötődése és érdeklődése eredményezhette azt, hogy „szokatlan” elemek jelennek meg a műben. Kézai ebben a multietnikus közegben mozogva a betelepült népek történeteiből meríthetett ihletet. Az is árulkodó, hogy a hun

történet eseményeinek e szálát éppen a szülőföldjének környékén zárja le. Ezek a később idetelepített népek tovább őrizhették a sztyeppei kultúra motívumait, történeteiknek elemeit és ezek kulturális mozzanatait, melyek azonban már inkább magyar nyelvűvé válásuk folyamatában foglaltattak írásba Kézai tolla által.

5.5. A névtani kérdések

Most térnék vissza a település neve különféle történeti adatainak külön viselkedésére. A 1092[1325 k.]+1274/1365/1399: *Keueaza* > 1271: *Keueazou* > 1272: valle *Kuaza* > 1276: *Kewzo*, 1283 k.: *Cuwe Azoa* > 1271/1298: *Kewe ozowa* (Gy. 2: 389–390; Cs. 3: 349–350) változási sor szinte minden eleme számos kérdést felvet. Az első csoportban, a legkorábbi adatokban a *Keve*-*aszó* névalakot látjuk. Az első tag a névben alakilag teljesen megfelel a korban létező *Keve* személynévnek (*Keue*, *Keueh*, *Queue*, *Kewe*, ? *Cuwe* ld. ÁSz. 461), mely a *kő* köznévnek *-e* kicsinyítő-becéző képzős alakjából válhatott egyénnévvé. Ekkor viszont nincs jelölve a feltett birtokos viszony a jelöltön, az *aszó*-n. Ennek jelenléte akkor is elvárt, ha elsődlegesen víznévnek tekintjük, pl. 1228: *Fontscolere* [Fancsal ere] (Györfly E. 2011: 112).

Előfordulhat, hogy egy víznév az általa határolt településről kapta a nevét, pl. 1428/1486: *Bodajk* : *Bodaythwyze* 'Bodajkvize' (Érszegi 1971: 210–211). A *Keve* elem értelmezhető becézett személynévként, így lehetne önmagában pusztá személynévből alakult településnév, csak hogy erre nincs adat. De akkor sem világos, hogyan jött létre egy birtokos viszony jelölése nélküli víznévvel kiegészülve a településnév. Gondolhatnánk arra, hogy az *-i* helynévképző *-é* birtokjel előzménye van a személynéven, de a képző funkcióváltása még nem biztos, hogy végbement, ekkor még erős lehetett a birtokviszonyt kifejező szerepe.

A második csoportba tartoznak a kronológiailag sorban következve a *Kuaza* és *Kewzo* névalakok. Az igazán érdekes az, hogy e csoport azt mutatja, hogy a szerkezet egyszerre völgy és településnév is (1272: valle *Kuaza*, 1370: *Kaya-sowlg*). Az *aszó* lexikalizálódott származéka az *aszik* igének, jelentése 'völgy, kiszáradt folyómeder' (UESz. *aszó* a.), ezért feltételezhető itt egy időszakos vízfolyás.

Ezután jelentkezik a harmadik típus, mely a Kézaitól induló 1283 k.: *Cuwe Azoa* és 1271/1298: *Kewe ozowa* alakok által írható le. Talán népetimologikus beleértés során nyerte el végül a jelölt birtokviszonyt mutató *aszója* utótagot, hiszen mint láttuk, valóban van olyan névtípus, mely a birtokos után nevezi meg a vizet is. Az sem lehetetlen, hogy az időszakos pataokban álló igen feltűnő köről nyerte nevét az azt körülfollyó víz. Ekkor viszont nem értjük *Köve*, *Keve* előtag alakját, hiszen a szótári alakja a köznévnél már ekkor is *kő ~ kű*. Tehát a *Kő-aszó* vagy *Kő aszója* névformát várnánk, nem pedig *Keve aszója ~ Kevé aszója* alakot.

Feltűnő viszont az, hogy a birtokos szerkezetből alakuló földrajzi nevek mutathatnak szabálytalanabbnak tűnő formát, pl. *Vitézékéféle* (Hoffmann 2007: 100). Éppen a Velencei-tó térségéből tudok idézni az elvégzett gyűjtőmunkának köszönhetően olyan alakokat, amelyekkel érthetővé válna a *Cuwe Azoa* és *Kewe ozowa* alak. Ekkor mindkét tagon jelölt a viszony, vagyis [Kövé aszója] és [Kévé aszóva] alakokkal kell számolni, az utótagban a *j* és a *v* eredetileg hiátustöltő elem. Pákozdról tudom idézni a *Bédé-ház* alakot (értsd: 'Béd háza'), ahol nem a birtokon, hanem a birtokoson jelenik meg a birtokviszony jelöltsége. Történeti adatokat is találhatunk az efféle szerkezetre, ld. 1969/2012: *Sárán* [!] *völgye* (Hegedűs 2012: 56), 1975: *Sáráné völgye* (Pákoz, Kéziratos) nevű helyet: Sára Jánosnak volt először pincéje a völgyben. (Ezekben a nevekben nem világos az *-n* elem a családnév végén. Talán sajátos becéző forma lehet?) Legkorábbi írott előfordulása előttem egy 1855-ben készült telekkönyvben található *Harangozóé* [!] *földje* (Pákoz, Telekk.) alak, amelyben már mindkét tagon jelölt viszonyt látunk. Alighanem e minta látható a Kézai által lejegyzett alakban is.

A szerkezet elemein magyar toldalékelemeket látunk, érthető magyarul a kifejezett szerkezet. Történetileg azonban nehezebb megmagyarázni a köznyelvi megfelelőtől (*Kő aszója*) erős eltérést, más történeti példát vagy a nyelvterület más részéről adatot még nem ismerek. Emögött a köznyelv szerint szabálytalan, redundáns szerkezet mögött végső soron állhat érvként a térség többnyelvű háttere, mely igényelhetette a többszörösen jelölt alakokat, vagy pedig szubsztrátum jelenséggént idegen nyelvi mintát őrizhet az itteni magyar nyelvváltozat, mely az írásbeliségbe csak kivételes esetekben jutott el néhány tulajdonnévben.

6. Összefoglalás

A nyelv rendkívül összetett volta miatt a tudományközi megközelítésnek nagy hagyománya van, a dimenzionális nyelvészetben a történeti és társadalmi dimenzió együttes figyelembevételére lényegében igen közel áll az etnolingvisztikai megközelítéshez. Tanulmányomban olyan földrajzinév-magyarázatokot tártam az olvasó elé, melyek nélkülözhetetlen eleme a néprajzi háttér, vagyis a kultúra jelenségei felőli megfejtés. Így a *Csont-rét* név mögött nem egykori temetőket érdemes keresni, hanem a régi szokást, mely szerint a települések közti határokat szétszórt csontokkal jelölik.

A Dunántúlon egykor meglévő, az alföldi Csörsz-árokhoz hasonló védelmi árokrendszernek régészeti és nyelvtörténeti nyomai is vannak. Ahogy keleten, itt is nevezik ezt a fajta térszinformát *Ördög-árok*nak, bár régi neve a *Katona-völgy*. A Velencei-tó környékén, Sukorónál még *Ördög-kő* is van. Egy hasonló kő már a középkorban megragadta az ott lakók fantáziáját. Így lehet az, hogy Kézai a gestájában egy Jupiter számára emelt kőre hagyományozta az elhunyt ősöknek emelt hasonló bálványoszlopok szerepét. Az általa használt névalak azonban olyan nyelvtörténeti problémát vet fel, amelyre csak jóval későbből idézhető olyan nyelvjárástörténeti adat, mely megmagyarázza a *Cuwe Azoa* 'Kőé aszója' névalakot.

Levéltári források

Birthatvizsg. = Birtokhatár vizsgálatok 1679–1742, 1745–1769. Fejér Vármegyei Levéltár. IV. l.e. 9., 10. doboz.

Kéziratos = Fejér megye földrajzi nevei = XV. (Aprónyomtatványok) 62. Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőívei 1970–1980, Magyar Nemzeti Levéltár, Fejér Vármegyei Levéltár. 7. doboz. Pákozd.

Telekk. = Telekkönyv (1852, 1855, 1875). Fejér Vármegyei Levéltár. XV.2.c. 242. nagydoboz. Pákozd.

Hivatkozott irodalom

- ÁSz. = *Árpád-kori személynévtár*: 1000–1301. Fehértói Katalin. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balásy Dénes 1898: Udvarhelymegyei népmondák. *Ethnographia* 9: 72–74.
- Bárczi Géza 1958/2001: *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartalos Gyula 1910: *Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074-ben és 1075-ben a csörszárkok, mint haditényezőknek felhasználása által*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda.
- Bárth M. János 2021: Ördögágya, Isten kassa. Online megjelenés: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2021/04/ordogagya-isten-kassa?fbclid=IwAR1yXtTmeaNMMFxlGQjBESj3PTQMC5mFF0zc9S-SGCr-3rFvryex1le8vEqE>
- Bél = Bél Mátyás Fejér vármegye leírása. Hungarie novae geographico-historica. Pars secunda transdanubiana. Ford. Prokopp Gyula 1977. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 83–117.
- Benkő Loránd 1980: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cs. = Csánki Dezső 1897: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Császár Mihály ford. 1901: *Kézai Simon Magyar krónikája*. Lampel Róbert, Budapest.
- Dobos Ilona 1970: A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- Érszegi Géza 1971: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5: 177–263.
- Fehér Márta – Hársing László 1977: *A tudományos problémától az elméletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988⁴.
- Gulya János 1970: Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 131–135.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hegedüs József 2012: *Pákozd község története 894–1973*. [k. n.], [h. n.]
- Hoffmann István 2007: *Helynevek nyelvi elemzése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 61–66.
- Juhász Dezső 2011: Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft. Budapest. 61–64.
- Juhász József 1934: A baracscai Jupiter oltárkö és Köveaszó (Keveháza). *Székesfehérvári Szemle* 4: 75–79.
- Junttila, Santeri 2010: Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák. In: Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 255–276.
- Kállay Ferenc 1861: A pogány magyarok vallása. In: Diószegi Vilmos (szerk.) 1978: *Az ősi magyar hitvilág*. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Gondolat Kiadó, Budapest. 72–139.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2007: Adat, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In: Csátár Péter – Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 49–94.
- Magyar Zoltán 2023. *Bestiarium hungaricum*. Cser Kiadó, Budapest.
- Marosi Arnold 1939: Fejér megye népe és vallási viszonyai a római uralom idején. *Székesfehérvári Szemle* 9: 23–37.

- Németh Dániel 2020: Kézai Simon (Simon de Keza) nevének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 116/3: 316–329. DOI: <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2020.3.316>
- Németh Dániel 2024: További adalékok a *csörc* ~ *csörsz* szóhoz. *Magyar Nyelv* 120/3: 354–359. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.3.354>
- Pálóczi Horváth András 1989: *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina, Budapest.
- Párniczky Józsefné közzét. 1977: Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 161–305.
- Pócs Éva közread. 2012: *Hiedelemszövegek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sapir, Edward 1928: Vallások és vallási jelenségek. In: Fabricius Ferenc (ford. és szerk.) 1971: *Az ember és a nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sebestyén Gyula (szerk.) 1906: *Dunántúli gyűjtés: Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam ; 8*. Athenaeum, Budapest.
- Solymossy Sándor 1921: A nagyharsányi hegy mondája. *Ethnographia* 32: 82–92.
- Szendrey Zsigmond 1922: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* 33: 45–64.
- Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén 2011: *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 3. Castrum Bene Egyesület – Civertan Bt, Budapest.
- Tóth Gergely (szerk.) 2017: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomus quartus, in quo continentur ... Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Versényi György 1884: Népregék. A nagy-harsányi hegy. *Magyar Nyelvőr* 13/2: 88–89.